УДК 069.05: 39 (479)

Процак Т. З.,

e-mail: tprotsak@ukr.net, ORCID ID: 0000-0001-8432-5678, Researcher ID: B-5262-2019

зав. відділом «Музей Арсенал», Львівський історичний музей, м. Львів

КАВКАЗЬКІ КИНДЖАЛИ В МУЗЕЇ «АРСЕНАЛ»

Анотація. У статті розглядаються питання розвитку кавказької короткоклинкової зброї на основі загальної характеристики музейних предметів з експозиції відділу «Музей Арсенал» Львівського історичного музею.

Кинджал у народів Кавказу (черкесів, дагестанців, грузинів, чеченців, інгушів, азербайджанців, кабардинців, осетинів, лезгинів та ін.) здавна вважався символом честі, мужності й досі є елементом національного костюму кавказців.

Львівський історичний музей володіє значною колекцією кавказьких кинджалів, найцікавіші з яких можна оглянути в експозиції відділу ЛІМ «Музей Арсенал». Кинджал на Кавказі використовувався і як зброя, і як предмет домашнього вжитку для різноманітних господарських потреб. У Дагестані, Азербайджані, Осетії, Черкесії, Чечні, Кабарді, Грузії та інших кавказьких регіонах кинджали носилися чоловіками постійно, починаючи з підліткового віку. Тому в другій половині XIX століття їх виготовлялося значно більше у порівнянні з іншими видами холодної зброї. Після закінчення Кавказької війни російські загарбники вирішили, що шаблі та шапки можуть носити тільки ті мешканці Кавказу, хто служив у російській армії, а кинджал за звичаєм міг мати кожен.

Кавказькі кинджали мали свої характерні риси. Характеризуючи кавказькі кинджали, представлені в експозиції музею «Арсенал», необхідно зазначити, що вони цікаві не тільки в якості зразків озброєння, але й як високохудожні твори мистецтва, важливі складові елементи кавказької культури. Зброя народів Кавказу, зокрема короткоклинкова наочно ілюструє важливі, подекуди трагічні сторінки історії довголітньої боротьби кавказьких народів проти російських загарбників за свободу, незалежність, національну гідність кавказців, всіляко нищену московськими окупантами, за можливість вільно розвивати свої звичаї і традиції. Вважаємо, що дана проблематика є ще недостатньо вивченою, адже Львівський історичний музей володіє значною колекцією кавказьких кинджалів, що знаходиться як в експозиції, так і в своїй більшості у музейних фондах.

Ключові слова: Кавказ, зброя, кинджал, «кама», «бебут», музей, експозиція.

Protsak T. Z.,

e-mail: tprotsak@ukr.net, ORCID ID: 0000-0001-8432-5678, Researcher ID: B-5262-2019

Head of the Arsenal Museum weapons department, Lviv Historical Museum, Lviv

CAUCASIAN DAGGERS IN THE MUSEUM OF «ARSENAL»

Abstract. The article deals with the issues of the development of the Caucasian shortly blade weapon on the basis of the general characteristics of the museum objects exhibited by the «Arsenal Museum» weapons department Lviv Historical Museum.

A dagger the people of Caucasus (circassians, Daghestan, Georgians, Chechen, Ingushs, Azerbaijanians, Kabardians, ossetics and other since lden times had considered the symbol of honour, courage and until now is an element national to the suit of Caucasians. The Lviv historical museum owns considerable collection of the Caucasian daggers most interesting from that it is possible to examine in the display of department of LIM "Museum Arsenal". A dagger on Caucasus was used and as a weapon, and as the article of domestic consumption for various economic necessities. In Daghestan, Azerbaijan, Ossetia, Cherkes, Chechen, Kabarda, Georgia and other Caucasian regions daggers rushed about men constantly, beginning from teens. Therefore in the second half of XIX of century considerably anymore of them was made in comparing to oth

er types of plain weapon. After completion Caucasian war the Russia invaders decided that sabres and checkers can carry only those habitants of Caucasus who served in the Russian army, and a dagger could have each usually.

The Caucasian daggers had the personal touches. Characterizing the Caucasian daggers presented in the display of museum "Arsenal", it is necessary to mark that not only as standards of armament but also as highly artistic works of art, important component elements of the Caucasian culture. Weapon of people of Caucasus, in particular a evidently illustrates the important, here and there tragic pages of history of many years fight of the Caucasian people against the Russian invaders for freedom, independence, national dignity of Caucasians, in every way destroyed by the Moscow invaders, for possibility freely to develop the customs and traditions. Consider that this range of problems it is not yet enough studied, in fact the Lviv historical museum owns considerable collection of the Caucasian daggers, that is both in a display, and in the majority in museum funds.

Key words: Caucasus, weapon, dagger, «kama», «bebut», museum, exposition.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-25>

Постановка проблеми. Кинджал у народів Кавказу (черкесів, дагестанців, грузинів, чеченців, інгушів, азербайджанців, кабардинців, осетинів, лезгинів та ін.) здавна вважався символом честі, мужності й досі є елементом національного костюму кавказців.

Львівський історичний музей (далі ЛІМ) володіє значною колекцією кавказьких кинджалів, найцікавіші з яких можна оглянути в експозиції відділу ЛІМ «Музей Арсенал».

Постановка завдання. Метою даної публікації є коротке висвітлення історії розвитку цієї зброї на прикладі тих її конкретних зразків, що знаходяться в експозиції музею «Арсенал».

Аналіз досліджень і публікацій. Даній темі присвячені дослідження низки авторів, серед яких необхідно згадати Е. Аствацатурян [8], І. Асхабова, Р. Нирова, А. Мінбаши, А. Мамедова, Н. Садикова, Д. Джавадова [12], Ю. Міллера, Д. Шереметьєва [15] та ін.

Джерельною базою для написання публікації послужили архівні матеріали фондової групи «Зброя» ЛІМ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кинджал на Кавказі використовувався і як зброя, і як предмет домашнього вжитку для різноманітних господарських потреб. У Дагестані, Азербайджані, Осетії, Черкесії, Чечні, Кабарді, Грузії та інших кавказьких регіонах кинджали носилися чоловіками постійно, починаючи з підліткового віку. Тому в другій половині XIX століття їх виготовлялося значно більше у порівнянні з іншими видами холодної зброї. Після закінчення Кавказької війни російські загарбники вирішили, що шаблі та шашки можуть носити тільки ті мешканці Кавказу, хто служив у російській армії, а кинджал за звичаєм міг мати кожен.

Кавказькі кинджали мали свої характерні риси. Їх дволезовий клинок був розділений долами, які не тільки зменшували вагу клинка, збільшували його міцність, але й надавали декоративності. Найбільш поширений для всього Кавказу клинок мав по одному глибокому зміщеному від центру долу з кожного боку. За формою та прикрасою руків'я та піхви можна було встановити залежність форми клинка від місцевості виготовлення. Однак слід пам'ятати, що один майстер часто робив клинки різної форми, виходячи, можливо, з бажання замовника. Клинок завершувався витягнутим чотиригранним вістрям, розрахованим на колючий удар. Як вважає дослідниця Е. Аствацатурян, клинки довжиною 45-55 см та шириною 4,5-5 см властиві Дагестану та Вірменії, а клинки середнього розміру були характерними для Північного Кавказу та Грузії [8, с. 7]. На багатьох клинках розташовувалися написи, що містили імена майстрів, власників зброї, дату виготовлення, клейма, інколи які-небудь вислови. Руків'я кавказьких кинджалів прямі, в розрізі мають форму квадрату або прямокутника. Основа руків'я була тієї ж ширини, що й клинок, голівка руків'я невелика, у формі ковпачка. Форма голівки могла вказувати на місцевість та час виготовлення кинджалу. Руків'я виготовлялися з різних матеріалів – кістки, рогу, заліза, срібла [8, с. 8].

Піхви до кинджалів виготовлялися двох типів. Найбільш поширеними стали піхви, зроблені з двох дерев'яних дощечок, обтягнутих чорною шкірою. Зліва в дереві виточувалося заглиблення, над яким зі шкіри утворювалася кишенька – гніздо для підкинджального ножа. Прибор піхви – устя і наконечник виготовлявся зі срібла або заліза. В устя впаювалася залізна або срібна вузька обоймиця, яка зліва мала круглий отвір для вдягання ремінної петлі. Коли устя було відсутнім, обоймиця прикріплювалася до піхви. Наконечник надягався на піхви зверху або ховався під шкіру, зовні залишалася лише кулька, якою

завершувався наконечник. Залізні устя і наконечник орнаментували золотою або срібною насічкою, срібні устя та наконечник – гравіруванням і черню.

Інший тип піхов являв собою залізний або срібний футляр із впаяною в нього обоймицею; він закінчувався кісточкою або кулькою. Вся поверхня піхов прикрашалася насічкою чи гравіруванням. Поряд з рисами, характерними для всіх регіонів Кавказу, кинджали мали й більш специфічні ознаки, властиві для певної місцевості [8, с. 9].

Кинджал став незмінним атрибутом кавказького національного костюму. Адигський просвітник Хан Гірей зазначав: «Цю зброю можна зарахувати до верхнього одягу черкеса, особливо кращих воїнів, тому що вони знімають кинджал тільки тоді, коли скидають з себе верхній одяг. Черкес їсть, п'є, розмовляє, спить, маючи його поряд, відповідно він завжди озброєний» [13].

Військова культура кавказців, особливо черкесів, справила значний вплив на українських козаків, які після знищення Запорозької Січі наприкінці XVIII століття опинилися на Кубані й стали винищувальним знаряддям у руках російських імперіалістів. Найтрагічнішою сторінкою російської агресії на Кавказі виявився геноцид черкесів та їх масова депортація до Туреччини у середині XIX століття. Український дослідник Кавказу початку XX століття В. Гатцук дав найбільш точну характеристику війні черкесів за незалежність від Росії, зазначивши, що «черкеси багато років успішно боролися за свою Батьківщину та свободу, багато разів висилали своє кінне ополчення в Дагестан на допомогу Шамілю, і сили їх зламалися перед величезною численною перевагою російських військ» [13].

Військові, торгові, культурно-побутові та інші контакти українських козаків з народами Кавказу сприяли запозиченням в елементах одягу, носінні та використанні кавказької зброї. Українські «чорноморські» та «кубанські» козаки багато в чому запозичили форму одягу й окремі деталі обмундирування кавказьких горців [9].

Для успішної боротьби з кавказцями російська царська армія просто змушена була переймати елементи їх військової культури – від озброєння (шашки, черкеські шаблі, кинджали, черкеські сідла, черкеські коні та ін.) й форми одягу (черкеска, бурка, папах та ін.) до прийомів ведення бою, адже дані запозичення були не так питанням моди, як питанням виживання [13]. Не випадково на відомих світлинах 1918 року, які зображують колишнього царського генерала, а згодом українського гетьмана Павла Скоропадського, бачимо його у костюмі кавказького стилю з кинджалом типу «кама» на поясі, який набув поширення серед офіцерів вищого складу української армії в часи національно-визвольної боротьби 1917-1921 років (рис. 1).

Більшість демонстрованих в експозиції «Арсеналу» кавказьких кинджалів відносяться саме до цього типу. Кинджал *кама* – це коротка січна зброя з прямим клинком, як вважається іранського походження, трохи змінена форма *кадари* – середньої довжини меча, поширеного в Ірані, Туреччині.

Як стверджують азербайджанські дослідники А. Мінбаші, А. Мамедов, Н. Садиков та Ф. Джавадов, кама – це зразок старовинного азербайджанського кинджалу з обоюдогострим клинком, який входив до комплектації озброєння вершника з I століття до н. е. й використовувався для пробивання обладунків ворога [12, с. 575].

Хорообрі черкеські воїни у бою могли використати «каму» наступним чином: «Черкеський воїн зіскакує з сідла на землю, кидає кинджал в груди коня ворога, потім знову заскакує в сідло й завдає удар противнику... і все це в той самий час, коли його кінь продовжує повний галоп» [13]. Дослідник Д. Шереметьєв наводить різноманітні способи застосування кинджалу – це й завдання колючого удару в торс, нанесення рубаючих ударів, використання кинджалу для добивання та розчленування тіл переможених ворогів, на двобоях з метою демонстрації власної доблесті, при атаці зі слабшої позиції – пішого проти вершника, жінки проти чоловіка, на полюванні, та ін. Так, 8 травня 1850 року поблизу аулу Білохан лезгинський загін атакував та вбив близько 140 російських солдат і грузинських міліціонерів під командуванням князя Миколи Кобулова. Усім вбитим лезгини відрізали кинджалами кисті правих рук, а деяким відрубали голови. Голови, звичайно, відрізали знатним людям, щоби потім надати доказ їх смерті та власної хоробрості. В лютому 1806 року під час церемонії передачі міста Баку група азербайджанців під керівництвом Хусейн-Кулі Хана спочатку розстріляла з пістолетів, а потім обезголовила кинджалами російського генерала Г. Цицианова [15, с. 22; 23]. Російський офіцер Ф. Торнау у «Спогадах про Кавказ і Грузію» наводить епізод, коли в 1832 році у Чечні під час бою чеченців з грузинською і татарською кавалерією царської армії один із чеченських піхотинців вхопився за пояс татарського вершника та вдарив його кинджалом в бік. «Цієї ж миті шабля татарина опустилася чеченцю на голову й обидва покотилися

мертвими в траву», - згадував очевидець подій Ф. Торнау [14, с. 139]. Отже, для кавказців кинджал став найбільш відповідною зброєю для реалізації власної хоробрості й готовності до самопожертви.

В експозиції «Арсеналу» можна оглянути 8 кинджалів з різних регіонів Кавказу (рис. 2). Зокрема, привертає увагу кинджал «кама», виготовлений у XIX столітті на Північному Кавказі (3-94). У нього прямий клинок з невисоким ребром на бойовому кінці лезгинського типу. З правого боку він прикрашений насіченим золотом рослинним орнаментом, з обох боків — нечітке клеймо. Руків'я чорного рогу, розширене на кінцях, рубчасте по діагоналі, на загвіздках, голівки яких мають ташовані сріблом фігурні шайби. До музею кинджал потрапив у 1940-х роках [2].

Ще один виріб дагестанських зброярів XIX століття (3-218) має клинок лезгинського типу (рис. 4). Широка частина клинка з блакитним воронуванням прикрашена рослинним орнаментом, насіченим білою латунню. Вузька частина має чорнувато-коричнєве воронування, прикрашена рослинним орнаментом, насіченим золотом. Руків'я кинджалу 4-гранне, зі щічками чорного рогу на трьох загвіздках, голівки яких мають коричнєве воронування та насічені золотом. Руків'я значно розширене на кінцях, верхнє розширення має півовальну форму, служить голівкою руків'я. Загальна довжина кинджалу складає 46,5 см, довжина клинка – 34,2 см, ширина клинка – 3,6 см. До ЛІМ надійшов у 1940 році з музею ім. короля Яна III, куди його передали в складі колекції В. Лозинського у 1914 році [11, с. 15].

Оригінальністю вирізняється кавказький кинджал XIX століття (3-929), у якого прямий, двосічний, тридольний клинок. Глибокий діл повторює форму клинка. Доли заповнені орнаментом, що імітує арабську в'язь. Руків'я кинджалу чотиригранне, дерев'яне, оббите сріблом, в двох місцях оперезане двома поясами з голівок декоративних гвіздків. Голівка прикрашена рослинним орнаментом. Піхва кинджалу дерев'яна, оббита сріблом з черню та рослинним орнаментом типу «тута».

Слід зазначити, що орнаменти «тута» і «мархарай» відносяться до типово кубачинського художнього стилю. Кубачинці (габечі, кумух, як їх називали кабардинці та черкеси) вже в першій чверті XIX століття стали відомими як головні постачальники холодної зброї та обладунків для черкесів [10, с. 34].

Закінчення піхви кинджалу вкрите декоративними гвіздками, кулька наконечника витягнута, оперезана шістьма повздовжніми поясами. Піхва обведена по контуру декоративними гвіздками. Срібло на руків'ї кинджалу відноситься до 916 проби, на піхві – 815 проби.

Загальна довжина кинджалу складає 40 см, довжина клинка – 24,3 см, а його ширина – 3,2 см. Вага кинджалу – 260 гр., а вага піхви має 135 гр. При виготовленні кинджалу застосовувалася техніка куття, гравірування, чорніння. Кинджал придбаний музеєм у громадянина С. Курилова (м. Львів) за 15 радянських карбованців [7].

Дагестанські зразки наслідують кинджал «кама», виготовлений у XIX столітті, ймовірно, в Осетії (3-236). Його клинок лезгинського типу, прямий, вістря сильно витягнуте, наварене пізніше. Руків'я дерев'яне, окуте сріблом, розширене на кінцях, верхнє розширення півовальне, служить голівкою руків'я. Окуття прикрашене рослинним орнаментом «тута», виконане глибоким гравіруванням з черню по сріблу зі срібними гудзиками. Піхва дерев'яна, окута сріблом. Окуття оздоблене аналогічно окуттям руків'я. Загальна довжина кинджалу – 45,7 см, довжина клинка – 33, 3 см, ширина клинка – 3,4 см. При виготовленні кинджалу використовувалася техніка куття, гравірування, чернь по сріблу, різьблення (рис. 6). До ЛІМ надійшов у 1940 році з колекції музею ім. короля Яна III [5].

В музейній експозиції можна оглянути також кинджали зброярів Південного Кавказу, зокрема з Грузії. Так, кинджал «кама», виготовлений у Грузії на початку XIX століття (3-237), має прямий клинок лезгинського типу. Його руків'я чорного рогу, розширене на кінцях, верхнє розширення півовальне й служить голівкою. Руків'я з зовнішнього боку окуте сріблом. Окуття прикрашене рослинним орнаментом, виконаним гравіруванням з черню по сріблу. На розширеннях по одному срібному гудзику, прикрашеному такою ж технікою. На грифі — срібна з черню зерноподібна накладка і дві насічені мідні пластини. Піхва дерев'яна, окута сріблом, декорована аналогічно руків'ю. Завершення наконечника у вигляді кульки. Загальна довжина кинджалу – 51,2 см, довжина клинка – 36,2 см, ширина клинка – 3,7 см [6].

Ще один південнокавказький кинджал XIX століття типу «кама» (3-93) має прямий клиноподібний клинок, плавно звужений до вістря, з двома обабічними долами, розділеними ребром і заповненими витравленим орнаментом. Посередині клинка з одного боку, а при п'яті з обох боків розміщуються написи арабськими літерами, насічені золотом і латунню. З правого боку — глибоке нечітке клеймо. Руків'я білої кістки, розширене на кінцях, верхнє розширення півовальне, служить голівкою. Середина грифа канелюрована. На розширеннях – загвіздки зі срібними голівками. Кинджал прикрашений сріблом, золотом,

латунню. Його загальна довжина складає 53,3 см, довжина клинка – 39,1 см, а ширина – 4,9 см. До музею потрапив у 1940-х роках [1].

Кинджал «кама» з Росії (3-131), виготовлений тульськими зброярами у XIX-початку XX століття має клиноподібний клинок з обабічним долем. На бойовому кінці невисоке ребро. Його руків'я 4-гранне, розширене на кінцях; верхнє розширення служить голівкою. Щічки білої кістки, різьблені в шахову клітинку і канелюровані, на двох загвіздках. Розширення окуті сталлю, прикрашені з обох боків накладним рослинним орнаментом із сталі і міді. Піхва дерев'яна, обтягнена чорною шкірою, зі сталеву оправою, прикрашеною накладним рослинним орнаментом (рис. 3). Загальна довжина кинджалу 52 см. До музею надійшов у 1940-х роках [3].

Серед кавказьких кинджалів зустрічається також кинджал з вигнутим клинком – *бебут*. У 1907 році його прийнято на озброєння нижніх чинів артилерії російської армії замість статутної артилерійської шашки.

Кинджал «бебут» (рис. 5), який демонструється в «Арсеналі», виготовлений у 1861 році на Північному Кавказі (3-219). У нього клинок лезгинського типу. З правого боку біля п'яти витравлено ім'я майстра арабськими літерами, з лівого – дату «1277» (за хіджрою). Руків'я значно розширене на кінцях, верхнє розширення трикутне, служить голівкою руків'я. Щічки чорного рогу з двома срібними гудзиками, прикрашеними чорневим орнаментом, на срібних підкладках. Піхва дерев'яна, обтягнена чорною шкірою. Прибор срібний, прикрашений черню (тульської роботи?). Загальна довжина кинджалу складає 45,2 см, довжина клинка – 33,6 см, а його ширина – 4,4 см. При виготовленні кинджалу використовувалася техніка куття, різьблення, чернь по сріблу. До музею «бебут» надійшов у 1940 році з колекції музею ім. короля Яна III, куди його передали з Міської каси у 1913 році [4].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Таким чином, характеризуючи кавказькі кинджали, представлені в експозиції музею «Арсенал», необхідно зазначити, що вони цікаві не тільки в якості зразків озброєння, але й як високохудожні твори мистецтва, важливі складові елементи кавказької культури. Зброя народів Кавказу, зокрема короткоклинкова наочно ілюструє важливі, подекуди трагічні сторінки історії довголітньої боротьби кавказьких народів проти російських загарбників за свободу, незалежність, національну гідність кавказців, всіляко нищену московськими окупантами, за можливість вільно розвивати свої звичаї і традиції. Вважаємо, що дана проблематика є ще недостатньо вивченою, адже Львівський історичний музей володіє значною колекцією кавказьких кинджалів, що знаходиться як в експозиції, так і в своїй більшості у музейних фондах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Львівського історичного музею (далі ЛІМ). – Фондова група «Зброя». – Кн. 1. – Інв. № 3-93.
2. Архів ЛІМ. – Фондова група «Зброя». – Кн. 1. – Інв. № 3-94.
3. Архів ЛІМ. – Фондова група «Зброя». – Кн. 1. – Інв. № 3-131.
4. Архів далі ЛІМ. – Фондова група «Зброя». – Кн. 1. – Інв. № 3-219.
5. Архів далі ЛІМ. – Фондова група «Зброя». – Кн. 1. – Інв. № 3-236.
6. Архів далі ЛІМ. – Фондова група «Зброя». – Кн. 1. – Інв. № 3-237.
7. Архів далі ЛІМ. – Фондова група «Зброя». – Кн. 3. – Інв. № 3-929.
8. Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа. – Санкт-Петербург: Атлант, 2004.
9. З історії костюма кубанських козаків // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua-referat.com>.
10. История оружия. Кинжал «кама» // Клинок. – Киев. – 2018. – Апрель-Июнь. – №83. – С. 34-35.
11. Katalog zbiorów Władysława Łozińskiego. – Lwów, 1929.
12. Минбаши А. Н., Мамедов А. Ю., Садыков Н. Г., Джавадов Ф. М. Историческое оружие Азербайджана. – Баку, 2015.
13. Русско-черкесская война и ее последствия // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://circassiaestate.blogspot.com/2011/04/1763-1864.html>.
14. Торнау Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии / Торнау Ф. // Русский вестник. – 1869. – Т. 80. – № 3. – С. 102-155.
15. Шереметьев Д. Колоть или рубить? Применение кинжала у народов Кавказа в XIX веке / Д. Шереметьев // Клинок. – Киев. – 2018. – №83. – С. 22-28.

REFERENCES

1. Arhiv Lvivskogo istorycznego muzeju (dali LIM), fondova grupa «Zbroja», kn. 1, inv. № 3-93.
2. Arhiv LIM, fondova grupa «Zbroja», kn. 1, inv. № 3-94.
3. Arhiv LIM, fondova grupa «Zbroja», kn. 1, inv. № 3-131.
4. Arhiv LIM, fondova grupa «Zbroja», kn. 1, inv. № 3-219.
5. Arhiv LIM, fondova grupa «Zbroja», kn. 1, inv. № 3-236.

6. Arhiv LIM, fondova grupa «Zbroja», kn. 1, inv. № 3-237.
7. Arhiv LIM, fondova grupa «Zbroja», kn. 3, inv. № 3-929.
8. Astvacaturian, E., G., (2004), Oruzie narodov Caucasa, Sanct-Peterburg, Atlant.
9. Z istorii kubanskyh kozakiv, available at: <http://ua-referat.com>.
10. Istoria oruzia. Kinzal «кама», (2018), Klinok, Kiev, aprel-iun, №83, p. 34-35.
11. Katalog zbiorów Władysława Łozińskiego, (1929), Lwów,
12. Minbashy. A., N., Mamedov, A., U., Sadykov, N., G., Dzavadov, F., M., (2015), Istoricheskoje oruzie Azerbajdzana, Baku.
13. Russko-czerkesskaja vojna I jeje posledstvija, available at: <http://circassiate.blogspot.com/2011/04/1763-1864.html>.
14. Tornau, F., (1869), Vospominania o Caucase v Gruzii, Russkij vestnik, T. 80., № 3, pp. 102-155.
15. Sheremetiev, D., (2018), Kolot ili rubit? Primenenie kindzala u narodov Caucasa, Klinok, Kiev, №83, pp. 22-28.

Додаток

**Рис. 1. Гетьман України Павло Скоропадський
з кавказьким кинджалом «кама» на поясі**

Рис. 2. Кинджали «кама» XIX-XX століть в експозиції музею «Арсенал». Фотоматеріали ЛІМ

Рис. 3. Нижня частина піхви до кинджалу «кама». Росія, Тула. XIX-поч. XX століття (З-131). Фотоматеріали ЛІМ

**Рис. 4. Кинжал «кама». Північний Кавказ.
XIX століття (З-218). Фотоматеріали ЛІМ**

**Рис. 5. Кинжал «бебут» (в центрі). Північний Кавказ. 1861 рік (З-219).
Фотоматеріали ЛІМ**

**Рис. 6. Кинжал «кама». Осетія? XIX століття
(З-236). Фотоматеріали ЛІМ**